

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР РУҰХЫЙ-ӘДЕБИЙ ӘЛЕМИНИҢ ЖАРЫҚ ЖУЛДЫЗЫ

К.Алламбергенов – филология илимлеринің докторы, профессор
 Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: Хұжа Ахмад Яссавий, Сулайман Боқиргани (Хоким ота), Ислам дини, суфизм, ривоятлар, хикматлар, киссалар.

Ключевые слова: Ходжа Ахмад Яссави, Сулейман Бокиргани (отец Хакима), религия ислам, суфизм, повествования, мудрости, предания.

Key words: Khoja Ahmad Yassavi, Sulayman Boqirgani (Hakim father), Islam religion, Sufism, narrations, proverbs, stories.

Тарих, тил, этнография хәм әдебият тарихы илиминің берген мағлыұматларына қарағанда, ерте дәуірлерде-ақ ески Туран топырақларында, Хорезм, Қарақалпақ диарларында жазба әдебият, жазба әдебий тил өмир сүрген. Себеби, халқымыздың тарихы жүдә ерте дәуірлерден басланатуғынлығы хәм оның руұхый мәдениетқа оғада бай халық болғанлығы хаққындағы гәп халық аўзында да, жазба әдебий дәрежелерде де көптен бери өмир сүрип киятырғанлығы хәммемизге мәлим.

Хәзирги тарих илиминің көрсетиуінше, қарақалпақ халқының әйем заманлардан берли ана журты, ата меканы усы хәзирги Қарақалпақстан Республикасының жайласқан жери. Олардың ең ески ата-бабалары бизиң эрамыздан бурынғы VII-V әсирлерде яғный «Авесто» дәуірлеринде-ақ Аралдың кубла-шығыс бойларында жасаған сак-массегет қәуимлери. Массегетлердің өзлери бир қанша қәуимлерден ибарат болған, солардың ишинде апасиак қәуимлери қарақалпақлардың тийкарын салыўда үлкен рол ойнайды. Сонлықтан апасиакларды қарақалпақлардың ең биринши атамасы десек те болады [8:7].

Академик С.Камаловтың көрсетиуінше, «Печенеглердің пайда болыўы – бул қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуіндеги екінши этап болып табылады хәм «печенег» сөзи қарақалпақлардың екінши аты деўге болады. Шығыс печенеглериниң «қарақалпақ» деген атамаға ие болыўы да, мине, усы дәуірлерге, яғный VIII-XI әсирлерге туўра келеди [8:8].

Демек, қарақалпақлар хәзирги атамасын ата-журтларында, Әмиўдәри бойларында IX-XI әсирлерде-ақ алған. Қарақалпақларда мәмлекетлик дүзим де оның халық болып қәлиплесіуі уақтынан басланады. Бул дәуірде Арал теңизиниң кубласында IX-XIII әсирлерде Хорезм мәмлекетинен ғарезсиз дәслеп печенеглер аўкамы, кейин Кердер деп аталған мәмлекет өмир сүрди. Қарақалпақлар усы әсирлерде халық болып қәлиплести хәм усы жерде дәслеп печенеглер, кейин (IX-XI әсирлерде) қарақалпақлар деген атқа ийе болды. Бул хужжет бизге халқымыз тарихы хаққында ғана дерек берип қоймастан, оның тили, руұхый мәдениети, этнографиясы, сөз хәм саз өнерлериниң төркининиң де усы топырақта жүдә ерте дәуірлерден басланғанлығына ой жуўыртыўға кең мүмкиншилик береді. Себеби, дүнья халықлары тарихында қарақалпақлар этникалық бирлик сыпатында пайда болып, халық сыпатында қәлиплескен бул жерди «Арка Хорезм» деп те, болмаса «Хорезмдеги бес қала» деп те атайды. Улыўма, дүнья халықлары қарақалпақлар елин, Хорезмнен бөлип алып қарамайды. Қарақалпақлар ерте әйемнен Туран - Хорезм цивилизациясы менен тығыз байланыста болып, оның гүлlep раўажланыўына мәлим дәрежеде өз үлеслерин де қосқан.

Буның айкын мысалы сыпатында Хорезм цивилизациясының бөлинбес бир бөлеги болып есапланып келинген Кубла Арал бойларында, яғный Қарақалпақ жеринде пайда болған Адақ қала, Бақырған қала, Кердер қала, Ақшахан қала, Топырақ қала, Күйик қала, Қыят қала, Гүлдирсин, Қырық қыз қала, Аяз қала, Думан қала хәм т.б. сыяқлы көп санлы илим, билим хәм мәдениет ошақларын келтириуимиз мүмкин. Әйемги

хәм орта әсирлерде Кубла Арал бойларында илим, билим хәм мәдениеттың гүлlep раўажланғанлығының гүўасы сыпатында көзге тасланатуғын бул тарихый естеликлер қарақалпақлардың да әйемнен Хорезм цивилизациясының тийкарын қураған илим-билимди, саўатлы, мәдениетлы халықлардан екенлигин дәлилlep турады.

Қарақалпақ елинде ерте дәуірлерден баслап, анығырағы, қарақалпақлардың этник бирлигиниң дәслепки басламалары салынып атырған б.э.ш.VII-V әсирлердеги сак-массегет (апасиаклар) дәуірлеринен хәм оннан кейинги қарақалпақлардың өз алдына халық болып қәлиплесе баслаған IX-XI әсирлерден баслап-ақ илим-пән, мәдениет, әдебият болғанлығының және бир дәлилли – бизиң эрамызға дейинги VII-VI әсирлерде, яғный буннан үш мың жылдай бурын хәм бизиң эрамыздың X-XIV әсирлеринде, Кубла Арал бойларында «Авесто» сыяқлы уллы мәдений естеликлер менен бир қатарда ислам түркий дүньясына, хәтте, пүткил дүньяға аты хаўзасы мәлим болған Беруний, Сулайман Бақыргани, Рабғузиди, Ал Кердерий усаған уллы аллама алымлардың хәм көркем сөз усталарының туўылып өсип, жасап, дәретиўшилик мийнет еткенлиги яғный бул топырақта бизиң эрамызға дейинги дәуірлерде де хәм бизиң эрамыздағы X-XIV әсирлерде де жазба әдебият қамал тапқанлығы болып табылады. Дурыс, бул аты аталған қамусий алымлар хәм сөз шеберлери арасында Сулайман Бақыргани менен Рабғузиди тек бир ғана миллет әдебияты, мәдениети хәм илиминің ўәкиллери деп меншиклеў қыйын. Себеби, олар өзлери жасап турған дәуірлерден-ақ бир халық, миллет ўәкиллери сыпатында миллий қабықларынан шығып, пүткил түркий халықлардың, қала берди, пүткил дүнья руұхый әлеминиң жарық жұлдызларына айланып кеткен еди [13:101].

Деген менен, оларды биринши гезекте қарақалпақ топырағының перзентлери, бизиң ерте дәуірдеги жазба әдебиятымыздың сағаларында туратуғын қамусий уллы ойшыллар, көркем сөз зергерлери деп бахалаўға илимий тийкарлар толық жеткиликли. Атап айтсақ, XII әсирдеги тасаўўып (суфизм) илиминің көрнекли ўәкиллериниң бири Сулайман Бақыргани Хорезм-Түркстан, қарақалпақ аймақларында жасап, Қоңыратқа жақын жердеги Бақырған аўылы қойымшылығына жерленген. Өзиниң «Пайғамбарлар қыссасы» шығармасы менен қарақалпақ топырағында дәслепки орта әсирлик авторлық жазба прозаға тийкар салған Рубғузиди де (Бурқан улы Насратддин де) XIII әсирдің 70-жылларында Ақмаңғыт елаты аймағындағы Работоғуз деген қала (хәзирги Төк қала)да туўылып, дәретиўшилик мийнет еткен. Бул дәрежелер, бириншиден, қарақалпақ аймағының әйемги Туран - Хорезм цивилизациясы ошағының ажыралмас бир бөлеги болғанлығын көрсетсе, екіншиден, бул мәдениеттың раўажланыўына ата-бабаларымыздың да үлкен үлес қосқанлығын дәлиллейди.

Мине, усындай қарақалпақ топырағында туўылып өсип, пүткил түркий ислам әдебий әлемине шүгла шашқан жарық жұлдызлардың бири Хәким Ата Сулайман Бақыргани өз заманында Түркистан хәм Хорезм топырағында тасаўўып елимінде устазы Хожа Ахмед Яссаўиден (1105-1167) кейин уллы шайх

дәрежесине ерискен усы әсирлердеги диний-философиялық таспауып тәлииматының көрнекли ғайраткери, белгили шайхх улама болыу менен бирге, усы бағыттағы дидактикалық поэзияның да көрнекли ўәкиллеринен есапланады. Соның менен бирге, илимде усы тәлииматтың өзине тән яссаўия ағымына тийкар салған Ахмет Яссаўийдиң «тәрийхат» жолын Қыпшақ даласы менен Хорезм топырағына, Кубла Арал бойларына зор берип таратыўшы сүйикли хәм садақ шәкиртлериниң бири деп те тән алынған. Әсиресе, оның бул тәлииматты орта әсирлердеги қарақалпақ аймағына таратыўдағы орны айрықша. Сонлықтан қарақалпақлар оның исми-шәрипин әсирлер бойы улығлап келмекте хәм оны ҳәзирге шекем «Мәккеде Мухаммед, Түркстанда Хожа Ахмед» деп аталған Яссаўийден кейинги Хәзирети пир деп есаплайды. Қарақалпақлардың ҳәзирги күнде де «Я, хәзирети Хәким ата!» деп сыйыныўларының мәниси, мине, усында.

Сулайман Бақырғанийдиң Хожа Ахмед Яссаўийге шәкирт болғанлығы ҳаққында қарақалпақлар арасында да көп аңыз-әнгимелер, әпсана хәм рәўиятлар тарқалған.

Бул халық гүрриңлеринде оның Қызыр көрген қарамаатлы адам болғанлығы, «Хәким» деген аттың да усы пир Қызыр Илияс тәрәпинен берилгенлиги, оның Алланың, Мухаммед (С.А.В.) Пайғамбардың, дин исламның, устазларының жолына садақлығы, серли, билимли, әдеп-икрамлы болып жетилисиў жоллары ҳаққында айтылады. «Хәким ата» китабында жазылыўына қарағанда, ол бала гезинен-ақ «Қуран»ға үлкен ҳүрмет хәм дыққат пенен қатнас жасаған. Мектепке баратырғанда, барлық балалар китап салған дүўден дорбаларын ийнилерине салып асып жүретуғын болса, жас Сулайман еки қолы менен тас төбесине көтерип жүрген. Ал, мектептен үйине шығарда болса устазы менен көрискен жүзбе жүз халатын сақлап, арқасы менен кейин бәскен халда үйине қайтатуғын болған. Оның бул ҳәрекетин көптен берли бақлап жүрген уллы пир Хожа Ахмед Яссаўий бир күни оған қатты ықласы кетип: «Әй, балам, бар устазыңнан рухсат сорап кел. Егер, мақул десе, биз сизге «Қуран» үйретейик» депти.

Әне, усы күннен бастап Яссаўий оған «Қуран» үйретип, өз тәлииматы тәрийхат сырларынан да хабардар ете бастапты. Сулайман бул уллы затқа он бес жасларына келгенде шәкирт болып қабыл етиледі. Мине, усы шәкиртлик жылларының биринде устазы Ахмед Яссаўийдиң үйине Қызыр Илияс баба мийманға келеді. Яссаўий шәкиртлерин отын терип келиўге жибереди. Шәкиртлери отынға барып, жаңа отын жийнап болдым дегенде, аспанды қара булт қаппа, нөсерлеп жаўын куяды. Барлық шәкиртлериниң, терген отынлары хөл болып, жамғырда жаўрап қалады. Тек бир ғана жас өспирим Сулайман өзи жалаңаш қалса да, отынын хөл қылмаўдың ҳикметин табады.

Яссаўий шәкиртлериниң хәр бириниң жамғырға хөл болып қалған отынның алыстыра алмайды. Сулайманның отынның жағдайына қараса, ол куп-курғақ екен. Оның себеби-ол өзи жалаңаш қалыўына қайыл болып, отынларын шекпенине орап алыпты. Ол терип келген отынлар лаўлап жаныпты.

-Хәкимлик ис иследип, балам. Енди атың Хәким Сулайман болсын, -депти оның бул ислерине қайыл қалған Қызыр Илияс баба. Сулайман усы күннен бастап «Хәким Сулайман» атанып кетипти. Бул ҳаққында Сулайман Бақырғаний ҳикметлеринде:

Ески түрки бөрким, сарық-сарсық көрким бар,
Шайқым отынға айтса, бармасқа не ерким бар,
Тонымды отынға жырттып, денем суўықтан терлеп,
Хәқ ышқын излер болсам, Қызыр Илияс атам бар, -

деп жыр етилсе, және бир ҳикметинде устазы Яссаўий ҳаққында:

Шәриятты сөйлеген, тәрийхатты излеген,

Хәқыйқатты билдирген, шайхым Ахмед Яссаўий, -
деп тәрийплеген.

Сулайман Бақырғаний даўам еткен Хожа Ахмет Яссаўийдиң тарийхат илими яғный тәссаўиф илиминиң яссаўий жолы, хәқыйқатдан да, XII әсирде ислам дининдеги ең бир алдыңғы бағыттағы тийкарғы ағымлардан бири болды. Себеби, бул ағымның тийкарғы максети- Алланың барлығы менен бирлигин танытыў, сезиниў сол арқалы адамзат баласын руўхый кәмиликке жетилистириў, яғный руўхыйлыққа, руўхиятқа итибарлылық болып табылады [6:33]. Сонлықтан да «Қуран» хәм Пайғамбар «Хәдис»лерине сүйенген Яссаўий тийкар салған бул суўпылық тасаўып илиминде жеке адам ямаса жәмийетлик дүзимниң ийманлылығы өзиниң сыртқы белгилерине қарап емес, ишки руўхый дүньясына қарап баҳаланатуғынлығы бас максет тутьлады. Ал, ийман түсиниги болса адамның Алланың барлығы хәм бирлигине, оның периштелерине, китаплары менен пайғамбарларына исениўди ғана емес, хадаллық, шүқирликти, әзилликти, тәңирдиң жазғанына мойынсыныўды, барлық жүз берген нәрсени Алладан деп билиўди, тыйым салынған нәрселерден аўлақ болыўды талап ететуғын кең мәнили уғым еди. Оның үстине, Яссаўий тариқаты Ислам баўырында пайда болған тасаўыптан саға алыўы менен, өз мазмунына жергиликли түркий халықлардың үрип-әдет, салт-дәстүрлерин сиңирген, түркий мусылманлық, халықшылық сыпатлары басым өз алдына бир саррас жол болып қәлиплести. Сулайман Бақырғаний, устазы тийкар салған бул тариқат жолының жанкүйер ийелеўшиси ғана болып қалмастан, оның Түркистан хәм Қарақалпақ елинде, улыўма түркий топырақта барынша қанат жайып раўажланыўы ушын устазы менен бир сапта гүрескен тийкарғы үгит - нәсиятлаўшылардың бири де есапланды. Мысалы, оның яссаўийлик тариқатының дурыслығына гүман келтирип, оған қарсы шыққан диндарларға бул жолдың дурыслығын исендириў ушын алып барылған гүреслерде устазы уллы пирге ең жақын қол қанат болыўлары бул жолға ислам әлеминиң басқа аймақларындағы хәр қыйлы масхаблардағы Баба Машын, Имам Марғизи киби диндарларды тарийхат жолына киргизиўдеги қосқан үлеслери бул пикирлердиң айқын дәлили. Бул пикирлерди Сулайман Бақырғанийдиң Яссаўий сынаўларынан сүрникпей өтип, хәр қандай қыйын жағдайда да намазын бузбай, өзін сабырлы услап тутьп, қалайынша «Сахыб камал» дәрежесине жетилискенлиги ҳаққындағы әпсана да тастыйықлап турады. Усы әпсанада сөз етилген сынаў ўақыяларынан кейин Сулайман Бақырғаний сонша шәкиртлердиң арасынан бир өзи «пүтин мурид» деген уллы баҳалаўға ерисип, устазының пәтиясын алып, суўпылық тәлииматын өз бетинше жүргизиў ушын Үргениш тәрәпке атланады. Оның «Бақырғаний» деген лақабы да усы сапардағы суўпылық тәлииматты үгит-нәсиятлаў ушын келип жеткен жер атамасы менен байланыслы.

Бул аңызда айтыўларынанша, Сулайман Бақырғаний устазы Хожа Ахмедтиң «Енди суўпылық хызметти өз бетинше жүргизиўиң керек. Сол ушын таң азанда есигиңиң алдына келип шөккен түйеге мин де, бас жибин еркине жиберип, сапарға атлана бер. Сол түйе қайсы жерге барып шөксе, сол жер сениң мәканың болады» деген ўәсияты менен рухсат алып, жолға рәўана болады. Түйе ески Қоңырат аймағының күн батыс тәрәпиндеги елатлы бир мақанға келип шөгеди. Сулайман Бақырғаний қанша тилек тилеп түйени турғызғысы келсе де, ол орнынан қозғалмай жатып

алады. “Маған тийме” дегендей бозлап бақыра баслайды. Сол уақытта барып Сулайманның ядына устайы айтқан гәп түседі. Бул мысалдағы Бақырған жер атамасы, Сулайманға “Бақырғаний” лақабының берилиуі усыған (түйе бақырған, бозлаған жерге) байланыс деп түсіндіреді халық әпсанасы. Илимий дереклерде болса “Бақырған” қаласы хазирги Қоңырат қаласынан әдеуір төмениректе жайласқан [10:107] деп келтириледі. Сол жердеги Хәким атаның мазары хазиги уақытта мухаддес зиярат орны есапланады.

Солай екен, Сулайман Бақырғаний орта әсирлердеги, бурынғы “Бақырған”, хазирги Қоңырат қаласында туылып, дәретиушилик мийнет еткен бизиң жерлесимиз болып табылады. Оның туылған, қайтыс болған жыллары хазирги қарақалпақ филологиясында 1123-1186-жыллар [9:99] деп шамаланса да, соңғы дереклерде оның 1129-1192-жыллар аралығында жасағанлығы хаққында да мағлыұматлар бар хәм бул дереклер оның туылып өскен жериниң жоқары да аты аталған аймақлар болғанлығын исенимли түрде тастыйықлайды [12:115].

Бул дереклерде көрсетилиуінше, Сулайман Бақырғаний 12 жасында (1141-ж) туылған жериндеги мешитте алған билимин және де жетилистириу ушын Туркистанда даңқ таратып атырған уллы улама Хожа Ахметтен тәлим-тәрбия алыу мақсетинде оған шәкиртиликке түседі. Шәкирт дәрежесине жетискенде, ол устазы Ахмет Яссауийдиң жолламасы менен исламды ең жайдырыу хәм беккемлеу ушын туылған жерине қайта оралады. Хәким Сулайманның уллы машайық Яссауийдиң шәкирти екенлигин билген Бақырған (Қоңырат) журтының хәкимдары Абу Музаффар Буграхан Ибрахим Ибн Сулайман оны үлкен хұрмет пенен қарсы алады. Қызы Анварды оған некелеп береді. Бул еки уллы затлар некесинен Махмудхожа, Асқархожа, Үббихожа атлы үш ул тууылады.

Хәким ата Сулайман Бақырғаний өз устазы Ахмет Яссауийге тек суўпылық талийматтағы көзқарасларының бир үнлеслиги менен ғана емес, көркем өнерге, көркем сөз өнерине қатнасы бойынша да руўхый жақтан оғада жақын инсан болып есапланады. Хәкыйқатында да, ол устазы Хожа Ахмет Яссауий сыяқлы орта әсирлердеги түркий тиллес халықлар поэзиясындағы тасауўиплик бағыттың раўажланыуына үлкен үлес қосқан көрнекли сөз шеберлериниң бири болған. Бақырғанийдиң пүткил түркий дүняда, әсиресе, Орайлық Азияда Хожа Ахмет Яссауий сыяқлы теңи жоқ шайық хәм шайыр болғанлығын XV әсирдеги өзбек, улыўма, түркий халықлар әдебиятының көрнекли ўәкили, сөз мүлкиниң султаны Әлийшер Науайы да өз шығармаларында келтирип кетеді. Мысалы, оның “Назайимул мухаббат” китабында Сулайман Бақырғаний хаққында: “Хәким атаның өзи Сулайман Бақырған болып, Хожа Ахмет Яссауийдиң шәкирти есапланады” [2:420] деп жазылады. Хәкыйқатында да, Сулайман Бақырғаний орта әсирлерде түркий тилинде бириншилерден болып шығармалар дәреткен Махмуд Қашғарий, Ахмет Яссауий, Юсуп Хас Хажиб, Ахмет Югнакийлер қатарында туратуғын түркий ислам әдебий әлеминдеги ең жарық жұлдызлардан болып табылады. Сонлықтанда оның шығармалары өзбек, қазақ, түркмен, әзербайжан, қарақалпақ, татар, башкурт сыяқлы түркий халықларға ортақ есапланады. Сулайман Бақырғанийдиң дәретиушилиги бойынша В.В.Бортолд, А.М.Самойлович, В.Тоган, К.Г.Залеман сыяқлы дуньяға белгилі алымлар бахалы пикирлер билдирген. Дунья жәмийетшилигиниң усындай қызығушылығы себепли Сулайман Бақырғаний хаққында халық арасында таралған аңыз, әпсаналар XIX әсирде топланып, китап ҳалына келтирилип басып шығаруға

таярланыла баслады. Мине, усындай әпсаналардың бири хазирги уақытта Москва китапхана фондында сақланбақта. Усындай жыйналған колжазбалардың дәслепкиси сыпатында оның “Хикметлер” китабы биринши мәртебе 1884-жылы Қазан қаласында өз алдына китап етип басып шығарылды. Әне, усы китаптың бир нускасы хазирги уақытта да Россияның Илимлер Академиясы архивинде сақланбақта.

Бирақ, усындай қызығушылықлар болуына қарамастан, ғәрезсизликке дейинги дәуирде бурынғы СССР деп аталған мәмлекетлик дүзимде жасаушы түркий халықлар арасында бул сөз шебериниң мийраслары жеткиликли дәрежеде үйренилмей келди. Оның себеби Сулайман Бақырғанийдың шығармалары бурынғы коммунистлик дүзимниң идеологиялық мәплерине қайшы келетуғын еди. Ғәрезсизлик шарапаты менен Сулайман Бақырғаний дәретиушилиги Өзбекстанда мәмлекетлик көлемде миллий мәдений қәдириятлар сыпатында арнаулы үйрениле баслады. 1991-жылы Ибрахим Хәккулов хәм Сайфутдин Рафатдин баспаға таярлауында «Ёзувчи» баспасынан «Бақырған» китаби бастырылып шығарылды. Бул китап 1848-1898-жыллардағы Қазан баспасы тийкарында таярланылды. 1993-жылы Қазан баспасының К.Г.Залеманн нускасы тийкарында Қаршы қаласында «Хәким ата» (Сулайман Бақырғаний туўралы) деген китап Ешмурат хәм Хожамурат Жаббаровлар баспаға таярлауында жарық көрди.

2002-жылы Сулайман Бақырғанийдың 880 жыллығы Өзбекстан Республикасы көлеминде кеңнен белгиленди.

Сулайман Бақырғаний хикметлери ески туркий әдебий тилде жазылғанлығы ушын да көпшилик туркий халықлардың сүйип оқыйтуғын шығармаларына айланып кеткен. Оның үстине, шайыр поэзиясы халық тилине жақынлығы, хикметлериндеги руўхый хәм руўханий пәклик бирлиги, инсаний әдалатлық түсиниклериниң түркий халықлар турмысы, үрп-әдет салт-дәстүри, менталитети менен тығыз байланыста берилиуі де оның шығармаларының халықлық сыпатларын тәмийинлеп турады. Мәселен, оның хикметлеринде:

Хәр кимди көрсен, Қызыр бил,
Хәр түнди көрсен, Қәдир бил, -

деген қатарлары халық арасында кеңнен тараған Қызыр Илияс баба хәм Қәдир түн хаққындағы әпсана хикметлери менен тығыз байланыслы болып, тилиниң халық тили хәм фольклорына жақынлығы менен де түсиникли хәм тартымлы. Бул халықлық әпсаналар тийкарында шайыр суўпылық тәлийматты яссауўиплик тарийхат идеяларын, яғнай пайғамбарлардың қәдир-кымбатына жетий, менменшиликке жол қоймай, жаратқан берген хәр бир күнге, хәр бир түнге шукиршилик қылып жасау кереклиги хаққындағы идеялар, көркем образлы тәсиршен мысаллар менен өзінше тастыйықланып көрсетиледи. Оның көрсетиуінше, хәр бир адам өмирге исеним менен Аллаға ишқы етип жасауы керек. Аллаға мухаббат, өмирге исеними жоқ адамның дәрти де болмайды. Бундай дәртсиз адамның дауасы жоқ, ол Алланың кулшылығынан безген адам. Сонлықтан да ол өз хикметлеринде адамларды Алланы шын кеуилден сүйийге шақырады. Улыўма, Сулайман Бақырғаний шығармаларындағы бул тийкаргы идея тасауўип илиминдеги Алланы сүйий, Хақты, хақыйқатлықты излеу, Хаққа шын кеуилден ашық болып жасау усаған идеялары менен тығыз байланыста сәулелениуін табады. Сол ушын да оның көпшилик хикметлеринде усы түсиниклерди келтирип шығаратуғын Мухаммед Пайғамбар, оның яранлары, пирлери, периштелер, бейиш хәм дозақ, жақсы хәм жаманлық, хадал хәм харам, ақ пенен кара, гүна хәм сауап, ақыллы хәм

ақмақ, ийман хәм инсапсызлық ҳаққындағы пикирлер, көзкараслар жийи-жийи еслетилип отырады. Оның пикиринше, Аллаға садық болып жасау ғана адамларды барлық бәлелерден, жаманлық хәм апатлардан қутқарады. Себеби, Алла бирден-бир жаратыўшы болып қалмастан, бирден бир қутқарыўшы уллы адалат тымсалыдур. Сол ушын ол бир ҳикметинде Аллаға болған садықлығын төмендегише тәрийплейди:

Сениң дәртиң маған дәрмәннан артық,

Саған қул болғаным султаннан артық,

Сени ядқа алсам шөлдің ишинде,

Болар ол шөл маған бостаннан артық.

Сулайман Бақырғаный ҳикметлери менен ғәззеллеринде және бир көбирек дыққат аударылатуғын мәселелерде руўх хәм нәпси арасындағы гүрес болып табылады. Динтаныўшы философ алымлардың көрсетиўинше, Сулайман Бақырғаный өзиниң бундай бағыттағы ҳикметлеринде халыққа азап-ақыретлер көрсетиўден, руўхый жарлылықтан жырақ болыў, дин ислам қудиретин тән алыў, оны улығлаў, инсанның бул дүняны көрип, оның гүлистан екенлигин умытпаў сыяқлы әҳмийетли өмиршен, турмыслық идеяларды алға сүреди. Айрықша нәпси қуллығына берилиўшиликти қаралап, адам өзиниң нәпсин жылаўлап билиўи керек. Нәпси менен руўхый дүняның бир-бирине карама-қарсы туратуғынлығы мысалында руўхыйлықтың нәпсиден жоқары турыўы кереклигин тастыйықлап көрсетеди [4:227-231]. Мәселен, нәпси: “Бул бес күнлик өткинши дүняда кеўлиңе келген нәрсени исле, заўқы-сапа кылып дәўран сүр” десе, руўх атынан Сулайман Бақырғаныйдың өзи “Балам, нәпсинди өлтир, қызыл жүзинди солдыр, қул Сулайман, сен гүнакар, нәпсине от бергил зинҳар” дегендей пикирлерди айтып, адамзатты нәпси бәлесинен аўлақ болыўға шақырады:

Руўхым айтар: Ҳақдур мениң ибадатым,

Күни-түни умытпаспан оның атын,

Қиямет болур артық жеген ол аўқатым,

Бул дүняны жыйнап-терип нетейин?

Сулайман Бақырғаный дәретиўшилигинде усындай терең мазмунлы, ықшам формалы ҳикмет, ғәззел түриндеги лирикалар менен бир қатарда дәстан, қысса сыяқлы кең көлемли эпикалық поэзия үлгилери де ушырасады. Бул жағынан оны орта әсирлерде түркий тиллес халықлардың эпикалық поэзиясына да салмақты үлес қосқан дәстаншы, қыссашы шайыр деп баҳаласақ та болады. Атап айтсақ, оның пайғамбарлар ҳаққындағы раўиятларының көпшилиги усындай эпикалық формада кең көлемли сюжетлик шығармалар қатарына киреди. Мәселен, Ибраҳим Ҳалил пайғамбардың баласы Исмайылдың қурбанлық шалыў ыақыясында сөз ететуғын раўият үлкен бир дәстан, ямаса қыссаға арзырлық бай сюжетлик мазмунға ийе. Бул раўият мазмуны бойынша ҳақтан саза келип, ҳақтың пәрманы бойынша Ибраҳим пайғамбар өз баласын ҳақ жолына қурбанлыққа шалыў керек болады. Пайғамбар пәрманды орынламақшы болып, баласын Мәкке қаласына қарай алып кетеди. Жолда ибилис (шайтан), әкең саған жаманлық қылмақшы, деп оны азғыртуўға кириседи. Бырақ, Исмайыл шайтанның бул айтқанына исенбей, оған тас ылақтырып қуўмақшы болады. Соннан кейин ғана әкеси оған Ҳақтан келген пәрманның мәнисин түсindirеди. Исмайыл Ҳақ буйрығына қайыл болып, әкесине бағытынан қайтпаўды мәсләхәт етеди:

Разыман Ҳақтың берген пәрманына,

Маған рәхим қылмағыл, болма хәси, дедия,

Берай жаным, әй, баба, мени қылсаңыз қурбан,

Сөзиниз қабыл болсын, қурбан қылың, дедия.

Бырақ, Исмайыл өзін қурбанлыққа шалыўдан алдын әкесине үш шәрт қояды. Бириншиси-қозғалып кетип, қаны шашырап кетпеўи ушын қол-аяғын байлап

қойыўды, екіншиси көзине көзи түсип, рәхими келип кетпеўи ушын, жүзин төмен қарай терис қаратып қойыўды, үшіншиси - қурбанлыққа шалып болғаннан кейин барлық кийимлерин Ҳажар анаға апарып бериўди өтинеи.

Пайғамбар үш шәртти де орынлаўға келисим береді. Бырақ, баласының аяқ-қолын байлап шалыў пайтында, пышағы негедур өтпей қалады. Тасқа салса, тасты қырқады, бырақ баласының мойнын кесіўге қурбы жетпейди. Бұған себеп-мыңсан периштелер Исмайылдың жанын аман алып қалыўды жалбарынып сорап, Аллаға тынбай арыз кылып атыр еди. Алла олардың тилеклерине қулақ түрип, Исмайылдың орнына қурбанлық етиў ушын жерге көк баслы қара қошқарды жибереди.

Сулайман Бақырғаный бул әпсананы өз раўиятларында келтириў арқалы Қуран сүрелериндеги “Алла хәмме ыақыт рәхимли хәм кеширимли” деп айтатуғын аят сүрелериниң дурыслығын және бир мәртебе дәлиллемекши болады хәм усы раўиятты өзінше сәўлендириў арқалы Аллаға исенсең, оған садық болсаң, ата-ананды хұрмет етсең, оның пәрманларын куда пәрманлары деп билсең, Алла хәмме ыақыт сени бәле-қәдеден аман сақлап қалады, деген үлкен инсанийлық идеяны келтирип шығарады.

Бундай эпикалық сюжетлер Сулайман Бақырғаныйдың бес бөлимнен туратуғын “Бақырған китабы”ндағы “Меражнама”, “Бийби Мариям”, “Имам Азам” (“Жарты алма”) сыяқлы қысса, дәстанлық шығармаларында да кеңрек орын алған. Мысалы, оның “Ақырзаман” қыссасында ақырзаманның келип шығыў себеплери ҳаққындағы диний түсиниклерди (алым, уламалардың нәпәк жолларға түсиўи, хаял-қызлар әдеп-иқрамының бузылыўы, әзирейиллердің өз жанына өзи қаст етиўи, көкте қудадан басқа тири жанзаттың қалмаўы хәм т.б) сүўретлеў арқалы адамларды ийман-инсаплы, хадал болыўға, Аллаға, Пайғамбарға шек келтирмеўге шақырыў идеясы ортаға қойылады. Бул арқалы шайыр, егер, адамзат ақырзаманның келип шығыўына себеп болатуғын инсанийлыққа жат сыпатларға жол қойса, тек ғана жәмийетке емес, ҳақыйқатдан да, пүткил тиришилик дүнясында жоқардағыдай жаўызлық ҳалатлар, апатшылықлар жүз беретуғыны сөзсиз. Сол ушын, әй, адамзат тәўбеге келиң, деген түсиникти келтирип шығарады.

“Бийби Мариям” қыссасы да өз мазмунының оғада тереңлиги хәм кеңлиги менен ажыралып турады. Қыссада Мариям деген анадан Ийса пайғамбардың тууылыўы, яғнай Мариямның Алла Талланың шамалынан ләрзем алып хәмледар болып қалыўы, мине, Алла улы есапланған усы Ийсаға Аллатала тәрәпинен “Инжил” китабының берилиўи, соннан онда көзсизлерге көз, майыпларға қол-аяқ инам етерликтей кәраматлы сыйқырлы қәсийетлердің пайда болыў ҳаққындағы диний әпсанаўый раўиятлар кеңнен орын алған.

Шайыр бул қыссада Ийса пайғамбардағы қудиретликтің ең тийкарғи себеби - Ийсаның биринши - Аллаға, екінши анасына деген зор меҳир-муҳаббаты деп көрсетеди. Демек, бул арқалы хәр қандай пайғамбарлықтың, уллылықтың тийкари биринши алладан, екіншиси ана арқали алынған уллы инсанийлық, тәлим-тәрбия деген пикирди айтпақшы болады.

Сулайман Бақырғаныйдың “Сабит қыссасы” («Жарты алма») шығармасы да оның қысса, дәстанлық шығармаларының ишиндеги ең көрнекли дәрәтпелерден есапланады.

Жуўмақлап айтқанда, әлемнің Жаратыўшысын, ол жаратқан жан-затлар ишиндеги ең саналы хәм көркем жаратылыс адамның тутқан орнын улығлаў, илим-

билимди үйрениўди нәсиятлаў, нәпси бәлесинен аўлақ болыўға шақыратуғын ийман-инсапты тәрбиялаў мәселелериниң сөз етилиўи жағынан Сулайман

Бақырғанный дәрәтпелери бүгинги күнде де өз кунлылығын жоғалтпаған мәдений мийрасымыз, әдебиятымыздың сарқылмас сағасы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Сулейман Бақырғанный ҳикметлери. / «Еркин Қарақалпақстан», 25-февраль, 2017, №25 (19955).
2. Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тупламы. 20 томлик. 17-жилд. –Тошкент: «Фан», 2001. 420-б.
3. Алымов Ә. Сулейман Бақырғанный дәрәтпелеринде руўхый ағартыўшылық мәселелериниң сөз етилиўи. // «Қарақалпақстан муғаллими», 2002, № 3-4, 3-5-б.
4. Базарбаев Ж. Азизларға сўзин ёзди. / Ембергенов У., Шамуратов Ж. Сулайман Боқирғанный (Ҳоким ота). -Тошкент: «Ўзбекистон», 2015, 227-231-б.
5. Бақырғанный Сулайман. Бақырған китоби: Шърлар ва достон. Наширға таййорловчилар, сўз боши ва изоҳ муаллифлари. // Ҳақкул, С.Рафиддин. –Тошкент: «Ёзувчи», 1991.
6. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. –Алматы: «Ел-Шежире», 2016, 33-б.
7. Ембергенов Ә. Бақырғанный журтынан шыққан данышпан. // «Әмиўдәрәя», 2001, № 3, 80-б.
8. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қалыптасуы ҳәм оның мәмләкетшилигиниң тарийхынан. // ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими «Хабаршысы»на қосымша, 2001, №3, 3-10-б.
9. Мәмбетов К. Сулайман Бақырғанный. / Шығыс әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1993, 99-103-б.
10. Тоған Валиди. Воспоминания. –Москва: 1997. –С. 107.
11. Пахратдинов Ә., Сулайман Бақырғанный ҳәм руўхый мийрасымыз дереклери. / Қарақалпақ әдебияты тарийхының мәселелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 33-38-б.
12. Шамуратов Ж. Ҳәким Ата Сулайман Бақырғанный. // «Әмиўдәрәя», 2016, №2, 114-117-б.
13. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К., Қарақалпақ әдебияты сағаларының аўызеки ҳәм жазба әдебий дереклери. // «Әмиўдәрәя», 2010, №3, 101-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ диёрида яшаб ўтган Ҳаким ота Сулайман Боқирғонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз боради. Хусусан, Ҳожа Аҳмед Яссавийнинг шоғирди сифатида Сулаймон Боқирғонийнинг суфизм таълимотини кенг тарқалишида қўшган ҳиссаси, диний ва адабий асарлари кенг таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о жизни и творчестве Хакима отца Сулеймана Бокиргани, проживавшего в Каракалпакской области. В частности, широко анализируется вклад Сулеймана Бакиргани в распространение суфизма как ученика Ходжи Ахмеда Яссави, а также его религиозные и литературные произведения.

SUMMARY. The article talks about the life and work of Hakim father Sulayman Boqirgani, who lived in the Karakalpak region. In particular, Sulayman Bakirgani's contribution to the spread of Sufism as a student of Khoja Ahmed Yassavi, as well as his religious and literary works, are extensively analyzed.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ КАТЕГОРИИ ПАМЯТИ В ПОВЕСТИ

ВАЛЕНТИНА РАСПУТИНА «ПРОЩАНИЕ С МАТЕРЬЮ»

Г.Ж.Алламуратова - кандидат филологических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

А.Ж.Алламуратова - кандидат филологических наук, доцент
Частный образовательный ВУЗ Profi University, г. Ташкент

Таянч сўзлар: хотира, дунёкараш ҳукмрон, ахлокий зиддият, образлар тизими, умуминсоний маъно, ахлокий-фалсафий тушунча.

Ключевые слова: память, мировоззренческая доминанта, этический конфликт, система образов, универсальное значение, нравственно-философская концепция.

Key words: memory, dominant worldview, ethical conflict, system of images, universal meaning, moral and philosophical concept.

Определяя творческую направленность известных писателей, А. Лапченко конкретизирует: «У каждого большого художника есть своя концепция человека и индивидуальные принципы её художественного воплощения. У Льва Толстого такая мировоззренческая доминанта, организующая единство героя – это представление о текучести человека, у Фёдора Достоевского – необходимость для него личного решения нравственно-философского вопроса жизни и т.д. Для творчества В. Распутина такой основополагающей категорией является память» [4:5]. Как мы уже убедились, проблема памяти так или иначе присутствует во всех произведениях В. Распутина. Но она становится доминирующей, наиболее отчетливо проявляется в повести «Прощание с Матёрой».

В повести внутренний этический конфликт, который выливается в форму борьбы памяти и беспамятства, имеет универсальное значение. Он является отправной точкой всей художественной системы повести, её нравственно-философской концепции. Вместе с тем, память, как художественная категория последовательно выражена в системе образов этой повести.

В своём произведении В. Распутин использует принцип разграничения и взаимной соотнесённости персонажей в перспективе нравственно-философской темы памяти. С углублением и усложнением характеров, усилением в произведении социально-аналитического начала, широким использованием средств художественной условности углубляется и философская основа конфликта, отражающего драматическое, зачастую трагическое столкновение двух типов

мировоззрения, мироощущения – истинных хозяев земли с различного рода туристами и «обсевками».

Все персонажи повести разграничены по принципу духовного или рационально-практического отношения к затоплению Матёры. Для главной героини Дарьи предстоящее затопление равносильно концу света. Именно через её монологи об ответственности перед умершими, о совести, о человеке, о том, зачем человек живёт, В. Распутин проводит мысль о памяти как основе духовного, нравственного существования. Особенность ситуации в «Прощании с Матёрой» состоит в том, что сама по себе она не является трагической, всё дело в отношении персонажей к этому событию. И. Дедков подчёркивает, что «для рационального, практического ума всё это гниль, старушечьи глупости и фантазии. Для В. Распутина – это духовное состояние, которое невозможно не уважать. Невозможно не оценить» [2:265].

Образ Дарьи – нравственно-философский цент произведения. Вся образная система повести организуется идеей связи между поколениями, преемственности национальной культуры. Воплощением этой идеи является Дарья. Она единственный персонаж, который прямо соотнесён со всеми символическими образами (Листвень, Хозяин, голоса предков), отражающими всю систему духовных ценностей, обозначенных понятием – память. Дарья заботится о могилах, сносится с предками, обряжает избу, в забытии оказывается под лиственею, в последнем прощании с островом её сопровождает Хозяин.